

Ярослава Верменич

докторка історичних наук, професорка,
член-кореспондент НАН України,
завідувачка відділу історичної регіоналістики,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

«Радянізація» чи «націоналізація»: ще раз про сутність політики коренізації 1920 – початку 1930-х рр.

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.158>

УДК: 323.174(477)

Анотація. Мета статті – пошук відповіді на питання про те, чому демократична за своїм змістом революція, що увінчалася поваленням самодержавства, рівною мірою виявила потенції до оновлення ритмів суспільного життя і до справді нищівного руйнування демократії. І ширше – чому модернізаційні ідеї навіть у часи революційних зрушень пасують перед реінкарнацією архаїки у її найбільш примітивних, «варварських» формах? **Наукові підходи.** У дослідженні застосовано методологічні напрацювання інтелектуальної історії як простору осмислення діапазону ідейних впливів на суспільний розвиток з виходом на наукове проектування й прогнозне моделювання. Симптоматично, що об'єктом підвищеної уваги інтелектуальної історії стала ідеологія націєтворення й національного самовизначення, перевірена досвідом десятків країн на всіх континентах. **Наукова новизна.** Обидва терміни – і коренізація, і українізація – не повною мірою відбивають масштаб і характер повороту в національній політиці, який пов'язаний з відновленням пріоритету національних цінностей і традицій. Варто погодитися з тими науковцями, які вважають, що більш точно його характер могли б визначити терміни «національна реформа» чи «національно-культурна реформа». Новизна авторських підходів вбачається насамперед у розкритті можливостей дискурсивного (неконвенційного) аналізу ідентичностей як свідомісних конструктів. **Основний висновок.** Мотивовану відповідь щодо правомірності застосування термінів «українізація», «коренізація», «національна реформа» може дати тільки поглиблене вивчення досвіду державно-правового регулювання мовних і культурних процесів. Лише зважена його оцінка допоможе встановити, що з цього досвіду прийняте для застосування в умовах становлення незалежної української держави. Осмислення під новим кутом зору причин, мотивацій, наслідків здійсненого правлячою партією у 1920-х рр. повороту в національній політиці, який усталився в історіографії під назвою «політика коренізації», дає підстави автору вважати непродуктивним позначення цим терміном двох різноспрямованих процесів – національної реформи «згори» і руху за національні права «знизу».

Ключові слова: коренізація, українізація, національна реформа, національна політика, мовно-культурні процеси.

Реалії сучасної соціотрансформаційної динаміки в Україні активізували інтерес до тих переломних періодів у її історії, коли різко прискорювалися процеси національної консолідації, формування духовної спільності українців. Один із таких періодів припадає на 20-ті й початок 30-х рр. ХХ ст. Завдяки здійснюваній у цей час

полiтицi коренiзацiї, яка в нашiй республiцi набула форми українізацiї, вдалося забезпечити iстотнi зрушення у сферi освiти, iнформацiї, пiдготовки i перепiдготовки кадрiв, бурхливий розвиток української науки i культури. Це досягалося врахуванням нацiонального фактору при комплектуваннi кадрами апаратiв управлiння, судочинства, iнформацiйних служб, значним розширенням функцiй української мови, а також реалiзацiєю спецiальної програми сприяння полiтичному i культурному розвитку нацiональних меншин.

Обидва термини – i коренiзацiя, i українізацiя – не повною мiрою вiдбивають масштаб i характер повороту в нацiональнiй полiтицi, який пов'язаний з вiдновленням прiоритету нацiональних цiнностей i традицiй. Варто, очевидно, погодитися з тими науковцями, якi вважають, що бiльш точно його характер могли б визначити термини «нацiональна реформа» чи «нацiонально-культурна реформа». Проте мотивовану вiдповiдь щодо правомiрностi їх застосування може дати тiльки поглиблене вивчення досвiду державно-правового регулювання мовних i культурних процесiв. Лише зважена його оцiнка допоможе встановити, що з цього досвiду прийнятне для застосування в умовах становлення незалежної української держави.

З врахуванням цих тенденцiй важливо подивитися на процеси українізацiї пiд кутом зору соцiально-психологiчних пiдходiв – тiльки в такий спiсiб можна пояснити, як звеличуваний кiлькама поколiннями iнтелектуалiв «народ» (який, мовляв, завжди має рацiю) опинився у вмiло розставленiй владою пастцi, перетворився у своїй масi на виконавцiв злочинної волi правителiв i уособленням архаїки у її найбiльш виразних проявах. М.Гефтер ще у 80-х рр. помітив цiкаву закономірнiсть: породженi революцiєю спiльноти враженi iманентно властивим їм надломом i виступають носiями анархiї як побiчного результату несподiвано здобутої свободи самоврядування¹.

Щоб здiйснити пiдмiну традицiйного централiзму асиметричним федералiзмом, бiльшовикам довелося вiдмовитися вiд своїх попереднiх, дореволюцiйних настанов у нацiональному питаннi i перейти вiд заперечення продуктивностi самої iдеї федералiзму до закладання її у фундамент вiдроджуваної, iмперської за своєю суттю єдностi. Стратегiя зрозумiла, але в бiльш-менш вiддаленiй перспективi нерациональна. Коли В.Ленiн на VIII Всеросiйській конференцiї РКП(б) (грудень 1919 р.) говорив про завдання радянської влади в Україні, навіть автори заздалегiдь заготовленої резолюцiї з цього питаннi не зовсiм чiтко розумiли, проти якої саме «самостiйностi» виступає вождь: тiєї, що стосувалася визначення форм взаємовiдносин мiж УСРР та РСФРР, чи тiєї, яка перевищувала усталенi стандарти пiдпорядкування мiсцевих партiйних органiв централiзмом. Природно, що бiльшостi представникiв України, насамперед Х.Раковському та Д.Затонському, хотiлося б насамперед констатацiї вiдмови Кремля вiд звички «дивитися на Україну як на Малоросiю, як на частину Росiйської iмперiї». Пiсля доволi вiдвертого виступу Д.Мануїльського з'ясувалося, що Ленiна турбує насамперед проблема «самостiйних тенденцiй» у дiяльностi мiсцевих партiйних працівникiв (у розумiннi небажання рахуватися з поглядами ЦК РКП(б)), i саме цим можна пояснити його реверанси в бiк боротьбистiв як конкуруючої з бiльшовиками сили. Чи не тому стенограма промови Ленiна не потрапила в «Известия ЦК РКП(б)» по гарячих слiдах i зрештою взагалi «загубилася»? У заключному словi Ленiн, однак, досить чiтко розмежував два поняття: нацiональну самостiйнiсть i самостiйнiсть мiсцевих кадрiв,

¹ Гефтер М. От анти-Сталина к не-Сталину: непройденный путь // Осмыслить культ Сталина. – Москва, 1989. – С.499.

що доходила до ігнорування позиції московського центру. Останній явно не бажав, щоб декларовані більшовиками гасла національного самовизначення на самому початку були девальвовані не лише «необережною політикою» верхівки КП(б)У, але і його власними директивами у дразливому «національному питанні».

Завдяки наполегливим архівним пошукам науковців сьогодні ми вже впевнено можемо припускати, які саме «проколи» у надто емоційній ленінській промові виявилися здатними спричинити неординарний крок партійного керівника – заборонити оприлюднення її тексту, а можливо, і дати наказ про його знищення. Очевидно, що по-справжньому задуматися над перспективами радянської влади в Україні його змусили не так міркування майже всіх промовців від України на згаданій конференції, як доволі відверті закиди в листі (на жаль, точно не датованому) до нього революціонера з 12-річним стажем роботи на Правобережній Україні І.Лакатоса. У листі на фоні констатації «національної ворожнечі» як головної причини кричущої поразки більшовиків в Україні 1919 р. було порушено проблему застосування єврейського елемента в радянських і партійних органах з натяком на те, що вже розпочате його обмеження може бути витлумачене як «поступка жовто-блакитному чорносотенству», що лише посилить національний антагонізм. Оскільки закиди (а серед них було й прирівнювання радянської влади до воєнної окупації України) підкріплювалися в листі посиланнями на ленінські цитати і відповідні розпорядження, Ленін і його найближче оточення вирішили застосовувати більш обтічну формулу «самостійної УСРР» з правом українських робітників і селян самим вирішувати свою долю².

Порівняно зі вкрай обережним Леніном Сталін виявився значно відвертішим, коли обурювався поведінкою тієї частини українських комуністів, які не бажали зрозуміти справжню мету нав'язаного їм Кремлем спектаклю і сприймали цю гру всерйоз. Продемонстрований Москвою «лібералізм у національному питанні» він вважав вимушеним кроком, продиктованим інтервенцією, і начебто щиро дивувався з приводу того, що «молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само відверто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік». Відвертий цинізм щойно процитованого листа змусив кремлівських партійних функціонерів приховувати його зміст від громадськості. Лист опублікували лише у 1989 р., на хвилі розвінчання сталінізму, що входило тоді у моду³.

На ще один «хід конем» у більшовицькій тактиці звернув увагу Г.Єфіменко. Ідея злиття України з Росією, попри гучну риторику щодо права націй на самовизначення, була альфою і омегою більшовицьких стратегічних настанов. У квітні 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) відкрито зажадало від ЦК КП України чітко визначитися з тим, «коли і в якій формі» це злиття можна здійснити. Для більшовицького центру було важливо, щоб ця ініціатива (яку намагалися поширити на всі радянські національні республіки) походила саме з України. Щоб замаскувати той факт, що ідею воєнно-економічного союзу республік (який безпідставно кваліфікують як воєнно-політичний) у травні настирливо «продавив» Л.Троцький (він прибув з цією метою до Києва вранці 19 травня), у інформаційних повідомленнях про «об'єднавчу ініціативу» було зазначено фальшиву дату – 18 травня (яка й досі фігурує в літературі). Але вже майже вирішене питання про «злиття», ледь замасковане «перехідними» федеративними гаслами, Кремлю довелося відкласти через спротив української сторони. Компроміс,

² Кульчицький С. Першопочатки радянської українізації // Світогляд. – 2011. – №4. – С.66–73.

³ Известия ЦК КПСС. – 1989. – №9. – С.198–199.

зафiксований у декларацiї ЦВК РСФРР вiд 1 червня 1919 р., був не реальною угодою i навiть не обов'язковим для виконання в РСФРР декретом, а лише декларацiєю про намир, «в якiй наголошувалося i на нацiонально-державних правах тих країн, об'єднання яких планувалося»⁴.

Територiалiзацiя етнiчностi, закладена в пiдгрунття радянської нацiональної полiтики, супроводжувалася т. зв. нацiональними розмежуваннями. При проведеннi кордонiв союзних республiк межi мiж ними просто малювали на картах. У такий спiсiб влада штучно стимулювала процеси нацiєтворення навiть там, де для цього ще не склалися вiдповiднi обставини. За умов такої «позитивної дискримiнацiї» (термiн Т.Мартiна), яка стимулювала створення нацiональних адмiнiстративних одиниць, нацiональна належнiсть стала одним з найважливиших елементiв соцiального капiталу, а статус титульної нацiї давав їй представникам переважне право на посади й звання. Така полiтика сприяла мобiлiзацiї етнiчностi i рано чи пiзно мала створити проблеми прерогатив i кордонiв. I хоча їй вади на владному рiвнi було усвiдомлено досить скоро, уже наприкинцi 30-х рр., примордiалiстська концепцiя нацiональностi, покладена на територiальну основу, зрештою призвела до розпаду Радянського Союзу.

Власне, те, що більшовики називали нацiональною полiтикою, у кращому випадку мало етнiчне наповнення, а по сутi зводилося до кадрової полiтики в регiональному розрiзi. Г.Єфiменко має рацiю, коли вважає, що пiд термiном «нацiональна полiтика» (у ставленнi Кремля до України) слiд розумiти полiтику керiвництва багатонацiональної держави стосовно тих нацiй, якi зорганiзованi полiтично i державно на її територiї. Що ж до проблеми взаємовiдносин центру з мiсцевою владою, то у 20-х рр. партiйно-радянське керiвництво УСРР ще було активним агентом впливу, навiть суб'єктом владної полiтики. Суперечностi у взаєминах виникали постiйно, але поняття «господарська самостiйнiсть» радянської України у цей час ще не було фiкцiєю. Саме тому застосування термiну «колонiя» до тогочасної України дослiдник вважає непродуктивним. «Для бiльшостi кремльських дiячiв Україна була “пiвднем Росiї”, а не колонiєю. СРСР був етнократичною, а не колонiальною iмперiєю. Урахування нацiональних чинникiв у полiтицi Кремля диктувалося передусiм модернiзацiйними потребами»⁵.

Чи можна вважати, що в оцiнках полiтики коренiзацiї усi крапки над «i» вже розставлено? Чесно зiзнаюся: вiд часу, коли я вперше занурилася у потiк iнформацiї, зосередженої у наукових i публiцистичних дискурсах 20–30-х рр. i пiзнiших часiв, мене не полишає вiдчуття незавершеностi зробленого. Власне, подiєву канву українізацiї бiльш-менш задовiльно вiдтворено у нашiй колективнiй монографiї⁶. Але чи можна з певнiстю говорити про належне осмислення в лiтературi кричущих суперечностей у нацiональнiй полiтицi бiльшовизму? Чи вiдповiдає сучасним вимогам наявна термiнологiя? Зрештою, чи з'ясовано всi причини вiдмови (розтягнутої в часi i завуальованої посиланням на горезвiсну «петлюрiвщину») вiд широко розрекламованої полiтики коренiзацiї?

Отже, наскiльки це можливо зробити в рамках статтi, спробуємо звернутися до деяких нових (чи несправедливо забутих) акцентiв в оцiнках полiтики коренiзацiї у таких напрямках: 1) термiнологiчному; 2) конфлiктологiчному; 3) ситуацiйному.

⁴ Єфiменко Г.Г. Iсторiя створення та автентичний змiст «воєнно-полiтичного союзу» мiж УСРР та РСФРР (березень – червень 1919 р.) // Український iсторичний журнал. – 2014. – №1. – С.120–145.

⁵ Єфiменко Г.Г. Бiльшовицький центр i радянська Україна: економiчнi аспекти нацiональної полiтики Кремля у 1917–1925 рр. // Там само. – 2009. – №2. – С.102–103.

⁶ «Українізацiя» 1920–30-х рокiв: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003.

У традиціях соціального конструктивізму (П.Бергер, Т.Лукман) дискурсивний аналіз у цьому разі видається прийнятним для з'ясування у порівняльному контексті складних мережевих і фрактальних зв'язків, які зрештою зруйнували вибудовані владою хитромудрі конструкції «гри на випередження».

1. *Термінологічний ракурс.* Сьогодні багато з того, що писали у перше десятиріччя незалежності про зміст і форму політики і практики українізації, здається продиктованим емоціями, оснований на перебільшенні її суспільної ролі, компенсаторних і духовно-оновлюючих функцій, створених нею умов для суспільної згоди, національно-культурного розвитку меншин тощо. На дослідників виразно тиснув породжений здобутою незалежністю суспільний оптимізм; новий «горизонт очікувань» спонукав до пошуку аналогій у недалекому минулому. Нині на реалістичність оцінок впливає поступ історичної і суміжних наук, істотним проявом якого є, серед іншого, поява вартісних аналітичних праць на теми сталінізму. Цивілізаційний підхід, який утвердився у сфері соціального пізнання, дає надійний методологічний ключ для розуміння того, чому революції, яким класики небезпідставно відводили роль «локомотивів історії», здатні перетворюватися на апофеоз насильства? Чому проголошені ентузіастами модернізаційні завдання зазвичай не витримують конкуренції з інерцією архаїки? І чому, зрештою, догми імперськості навіть через століття після краху «справжніх» імперій здатні переживати своєрідну реінкарнацію?

Роздуми над відображенням процесів українізації у сучасних наукових дискурсах⁷ стимулюють пошук новацій у сфері понять, здатних зняти суперечність в оцінках українізації «згори» і «знизу», оскільки, як точно зауважив С.Кульчицький, збіг різноспрямованих, але змістово пов'язаних термінів для багатьох дослідників став справжнім головним болем, від якого не рятує застосування лапок у назвах⁸. Ще складнішим є завдання розрізнення форми і змісту, включно з «розщепленням» Сталіним українізації на дві протилежні за змістом – більшовицьку і «петлюрівську». Надзвичайно важливо з'ясувати, які конкретні обставини змусили Кремль на початку 30-х рр. всупереч своїм попереднім заявам оголосити «головною небезпекою» для партії не великодержавний шовінізм, а «український буржуазний націоналізм».

У колективній монографії 2003 р. ми вже спробували усунути двозначність терміна «українізація», розділивши поняття «національна реформа» і «нова фаза українського національного руху». Замінити невдалу формулу «українізація» більш точним означенням «національна реформа» запропонував ще у 80-х рр. минулого століття Я.Дашкевич. Він мотивував свою пропозицію тим, що термін «українізація» винайшла, мовляв, дореволюційна українська публіцистика за аналогією до термінів «германізація», «русифікація». Зокрема, він посилався на опус відомого україноненависника С.Щоголева «Український рух як сучасний етап південноросійського сепаратизму» (1912 р.). Мотивація була не надто переконливою: відомо, що задовго до Щоголева поняття «українізація» використовував у позитивному ключі М.Грушевський у контексті «українізації вищої школи». Утім, присмак насильства у терміні «українізація» все ж відчувався, і Дашкевич його точно підмітив (як і певний негативний багаж у поняттях «дерусифікація», «деколонізація» тощо).

Суспільна потреба у дерусифікації освіти, яка виразно відчувалася в Україні на рубежі XIX і XX ст., відображала гуманістичну тенденцію до звільнення від мовного

⁷ Борисєнок Е.Ю. О понятии «украинизация» // Славяноведение. – 2020. – №1. – С.3–15.

⁸ Кульчицький С. Червоний виклик. – Кн.2. – К., 2013. – С.83.

диктату панiвних нацiї i прагнення до творення власних культурних цiнностей рiдною мовою. Герценiвський протест проти русифiкацiї й полонiзацiї, який прозвучав у «Колоколе» ще на початку 60-х рр., було пiдкрiплено науковими розвiдками М.Костомарова та В.Антоновича про «двi руськi народностi» та «три нацiональнi типи народнi», якi вiдмежували українцiв як вiд росiян, так i вiд полякiв. На тлi боротьби проти «перерусiння, дорусiння й обрусiння» (М.Драгоманов), «обмоскалення» (І.Франко) українська суспiльно-полiтична думка обгрунтовувала окремишнiсть i самодостатнiсть української нацiї. Її протест проти асимiляцiї пiдтримав iдеолог єврейського нацiонального руху В.Жаботинський. Самостiйнiсть мови визначають не фiлологи, а свiдомiсть народiв, наголошував вiн⁹.

У такiй ситуацiї поява поняття на позначення руху до вiдновлення в правах рiдної мови i впровадження її у сферу освiти, судочинства, преси була лише справою часу. М.Драгоманов зробив перший крок у цьому напрямi, увiвши, хоча й у дещо iронiчному контекстi, поняття «обукраiнення». Його вiн вкладав в уста противникiв українства, якi б неминуче здiйняли галас про «обукраiнення» в разi гiпотетичного створення українського уряду¹⁰. Як бачимо, вдумливий iсторик i публiцист уже в той час iнтуїтивно вiдчував полiтичну гостроту термiна, який мав позначати рух, спрямований на дерусифiкацiю.

Щодо самого поняття «украiнiзацiя», то авторство його, очевидно, належить М.Грушевському, який на сторiнках збiрника «Освобождение России и украинский вопрос» (1907 р.) полемiзував iз тими, хто вважав, що «украiнiзацiя вищої школи на Украiнi шкiдливо вiдiб'ється на науковiм життi»¹¹. Грушевський вкладав у це поняття цiлком конкретний змiст – переведення частини навчальних закладiв на українську мову викладання. У значно ширшому розумiннi i з негативним пiдтекстом цей термiн почали вживати противники українства. Вже згаданий С.Щоголев широко використовував його для залякування обивателя «пiвденноросiйським сепаратизмом» i гiпотетичною небезпекою нав'язування росiянам української мови¹².

Невдовзi поняття «украiнiзацiя» почали застосовувати i поза сферою освiти. В.Садовський на сторiнках московського журналу «Украинская жизнь» писав про необхіднiсть «украiнiзацiї земської дiяльностi»¹³. Газета «Рада» закликала до украiнiзацiї бiблiотек. Проте в полiтичних дискусiях 1911–1914 рр., спрямованих своїм вiстряма проти намагань кадетських iдеологiв витравити iз суспiльної свiдомостi самi поняття «украiнства», української культури, термiн «украiнiзацiя» не фiгурував. Своєрiдна «реанiмацiя» його вiдбулася на фонi поразок Росiї у Першiй свiтовiй вiйнi i пов'язаних з ними зрушень у суспiльних настроях. У статтi «Незгасающий вогонь», опублiкованiй на сторiнках «Украинской жизни», В.Винниченко доводив, що поняття «нацiоналiзацiя, украiнiзацiя школи» може стати для українства консолiдуючим гаслом¹⁴. Вiдтодi воно й справдi стало своєрiдним змiстовим рефреном, яким супроводжувалися вимоги про скасування утискiв української преси й лiтератури, реорганiзацiю школи в українських губернiях, вiдкриття кафедр украiнознавства у вищих навчальних закладах.

Пристрасним пропагандистом української мови у шкiльництвi та iнформацiйнiй сферi був Є.Чикаленко. У брошурi «Розмова про мову», вперше виданiй у 1907

⁹ Жаботинський В. Фальшування школи // Його ж. Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. – С.48.

¹⁰ Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С.445.

¹¹ Грушевський М. Твори у 50 т. – Т.1. – Л., 2002. – С.475.

¹² Щоголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С.73.

¹³ Украинская жизнь. – 1912. – №1. – С.73.

¹⁴ Там же. – 1915. – №8/9. – С.47–51.

і перевиданій на початку 1917 р., він різко засуджував асиміляційну політику царизму, обстоював необхідність «ширити свої книжки, газети, та всіма способами добиватися своєї мови в школах». Зневага до української мови як нібито «мужичої», відмова освічених людей в Україні від власного «я», вважав він, «то найбільше лихо нашого народу»¹⁵. Щоправда, саме поняття «українізація» Чикаленко не використовував.

Початок української національної революції легалізував поняття «українізація» і вивів його поза рамки шкільництва і просвітництва. У статті «Повороту нема», вміщеній на шпальтах «Нової ради» навесні 1917 р., М.Грушевський поставив завдання українізації нових органів місцевого самоврядування в контекст досягнення автономії України¹⁶. Про українізацію школи, війська і створення українських кооперативних центрів йшлося у першій декларації Генерального секретаріату Центральної Ради¹⁷. Навряд чи пущене в широкий обіг поняття «українізація» точно відповідало завданням підняття престижу і розширення суспільних функцій української мови. Ще меншою мірою воно відображало суть тих завдань, які ставила перед собою Центральна Рада у військовій та освітній сферах. Адже в подібних за формою поняттях «германізація», «полонізація», «русифікація» виразно відчувався присмак примусовості, нав'язування чужих канонів. На те, що точнішим був би термін «дерусифікація», вказував, приміром, І.Огієнко.

Поряд з терміном «українізація» в часи національної революції широко вживали термін «націоналізація». Його також задовго до революції ввів в обіг М.Грушевський – у статті «Справа українських катедр і наші наукові потреби» (1907 р.), в якій йшлося про «націоналізацію освіти», вперше було вжито термін «українізація». Про націоналізацію нижчої школи на Україні як «діло недалекої будучини» писав у 1908 р. В.Липинський; на його переконання, «більш чи менш скоро, повна чи часткова націоналізація народної школи може значно прискорити темп еволюції розумового розвитку широких селянських мас»¹⁸. Визначна освітня діячка цього часу С.Русова вбачала основу націоналізації школи в «безпосередній націоналізації педагогічних засобів виховання і навчання, цебто – рідна мова викладу і зміна програми з тенденцією внести ті науки, які дають найбільш громадської національної свідомості». За цих умов, уважала вона, школа стане центром не лише освітнього і морального, а й «політично-громадського виховання, без якого не розвиватиметься нове життя»¹⁹.

Терміну «націоналізація» віддавав перевагу і Д.Дорошенко, який підкреслював, що націоналізація університетів на українській території «єсть вінець націоналізації просвітницької справи. І першим етапом до тої націоналізації єсть зведення науки українознавства»²⁰. Побожування щодо того, що штучну українізацію буде неоднозначно сприйнято в тогочасному зрусіфікованому середовищі, висловлював М.Василенко, майбутній міністр освіти, а в 1917 р. – попечитель Київської учбової округи. Він доводив, що українські школи слід засновувати в міру того, як виникатиме в них потреба, не закриваючи російських шкіл. «Штучна українізація, –

¹⁵ Чикаленко Є. Розмова про мову. – 2-ге вид. – Петроград, 1917. – С.9, 28.

¹⁶ Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.: Документи і матеріали. – Т.1. – [Б. м.], 1983. – С.275.

¹⁷ Там само. – С.302.

¹⁸ Липинський В. На увагу нашим видавництвам // *Його ж.* Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.1. – К.; Філадельфія, 2015. – С.100.

¹⁹ Цит. за: Зубалій О.Д., Рященко Д.С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) // *Український історичний журнал.* – 1998. – №3. – С.17.

²⁰ Дорошенко Д. Українські кафедри в Київському університеті. – К., 1919. – С.3.

стверджував вiн, – була би значною мiрою культурним насильством. Нi про яку насильницьку українізацiю не може бути i мови»²¹.

Слiд зауважити при цьому, що сам автор поняття «українізацiя» М.Грушевський також розумiв неминучiсть неоднозначного сприйняття українізацiї у зрусифiкованому середовищi. У збiрнику «На порозi нової України: Гадки i мрiї», що вийшов на початку 1918 р., Грушевський наголошував на необхідностi рахуватися зi старими навичками, з певною iнертнiстю життя, «не бити по нервах». Лише змiцнення української демократiї, вважав вiн, наблизить часи, коли вона, «не лякаючись страшних слiв i утертих формулок, прийме як вимогу i укрiплення суверенностi Української республiки, i заведення армiї для її забезпечення, i навiть зверхню українізацiю життя». Поки що ж не потрiбно збiльшувати рефлексивну силу опору «форсуванню того, що легко прийде само собою без такого форсування»²².

Гостра полемiка, яка точилася в українському суспiльствi навколо напрямку i темпiв дерусифiкацiї, все ж не вiдтiснила термiн «українізацiя» на узбiччя полiтичного життя. На причини цього пролив у 1920 р. свiтло В.Винниченко, який писав: «В кожнiй сферi були українцi й у кожнiй сферi вони хотiли, вони мусили виявляти себе, як українцi, затверджувати своє “я”, поширювати його, закрiпляти певними нормами. Фабричнi робiтники, учителi, кооператори, студенти, прикащики, урядовцi, всi гуртувалися нацiонально, всi домагалися своєю галузь дiяльностi українізувати, себто принатурити до об’єкту свого iснування, – українського народу – й узаконити, унеобхiднити, уприлюднити свою “пробуджену ніжнiсть”»²³. «Українізацiя» перiоду визвольних змагань здiйснювалася в умовах власної державностi, активно й наполегливо. За короткий час було досягнуто вражаючих успiхiв.

Термiн «українізацiя» як популярний у перiод державотворення було запозичено i використано більшовиками для змiцнення своєї влади в Україні в 20-х рр. i зняття з неї «тавра окупацiйностi» (С.Кульчицький)²⁴. Поразки лiта 1919 р. змусили більшовикiв переглянути свою стратегiю в нацiональному питаннi i заговорити як про «захист» незалежностi й неподiльностi Української соцiалiстичної радянської республiки, так i про українську мову в радянських установах. Поворот вiдбувся на початку 1920 р., коли в Україні було прийнято ряд законодавчих актiв, якi докорiнно змiнювали статус української мови. Проте цiлеспрямованого характеру нова полiтична лiнія набула лише пiсля того, як її санкцiонував у 1923 р. XII з’iзд РКП(б). З’iзд прийняв програму подолання фактичної нерiвностi народiв, лiквiдацiї наслiдкiв русифiкаторської полiтики на окраїнах. Здiйснювана згiдно з цiєю програмою так звана «полiтика коренiзацiї» набирала вiдповiдної форми у рiзних регіонах («українізацiя», «бiлорусизацiя», «татаризацiя» тощо).

Зiткнувшись iз безпрецедентними труднощами у внутрiшнiй полiтицi i падiнням престижу iнтернацiональних цiнностей, правляча комуністична партiя змусена була вдатися до лiбералiзацiйних заходiв у нацiональнiй сферi, зокрема до «коренiзацiї» партiйних, радянських, профспiлкових апаратiв. Нацiональну реформу стимулювала хвороба В.Ленiна, яка загострила боротьбу за владу у «верхах». Фактичний розкол партiї в питаннi про роль держави i профспiлок у господарському будiвництвi, про ставлення до нової економiчної полiтики, про межi

²¹ Києвлянин. – 1917. – 7 сeнтября.

²² Грушевський М. Хто такі українці i чого вони хочуть. – К., 1991. – С.178.

²³ Винниченко В. Вiдродження нацiї. – Ч.1. – К.; Вiдень, 1920. – С.126.

²⁴ Кульчицький С. [Рец.] Борисенко Ю.А. На крутих поворотах белорусской истории // Український iсторичний журнал. – 2014. – №6. – С.216.

централізації і децентралізації зумовлював особливу гостроту політичної боротьби навколо «політики коренізації».

Всупереч поширеним у літературі твердженням про те, що XII з'їзд санкціонував «політику коренізації», слід зауважити, що сам термін «коренізація» в документах з'їзду не фігурував. Починаючи з X з'їзду РКП(б) тривав наполегливий пошук термінів, які, по-перше, замінили б успадковане від царських часів образливе поняття «іногородці», а, по-друге, відобразили б суть повороту в національній політиці, започаткованого X з'їздом. В обох випадках ці пошуки швидко зайшли у глухий кут. В резолюціях X з'їзду йшлося про «прискорену підготовку тубільних кадрів» та «перенесення центру ваги на тубільне середовище»²⁵, але ці поняття мали настільки виразне колоніальне походження, що відпали самі собою. Не прижилися і реанімовані терміни «націонали», «іногородці» (останній із застереженням «так звані»), які вживав у той час Сталін.

Не краще стояла справа з терміном, який мав відбити суть нової лінії партії в національному питанні. На IV нараді ЦК РКП з відповідальними працівниками національних республік і областей (червень 1923 р.) гостро зіткнулися дві позиції: централізаторська і децентралізаторська. Л.Троцький, в особі якого Сталін у цей час бачив головного політичного противника, спробував зайняти примирливу позицію, закликаючи йти на поступки «націоналам» з тактичних міркувань. Намагаючись переграти Троцького, Сталін тут же, на нараді, кинув гасло «поступової націоналізації урядових установ в республіках» і пропонував представникам республік вдатися до «маневрування». Одночасно він свідомо перекрутив позицію своїх опонентів з України – Х.Раковського і М.Скрипника, без будь-яких підстав звинувативши їх у конфедералізмі²⁶. Так було офіційно введено в політичний обіг термін «націоналізація», якому Сталін віддавав перевагу перед поняттям «коренізація», що утвердилось після XII з'їзду РКП(б). Хоч перший термін потрапив у резолюцію наради, він також не прижився – очевидно, тому, що в суспільну свідомість уже міцно увійшло інше значення слова «націоналізація» (передача у власність держави).

Термін «коренізація» також мав чимало недоліків і вживався порівняно рідко. В республіках перевагу віддавали поняттям, тісніше прив'язаним до національного ґрунту, щоправда, й вони сприймалися далеко не однозначно і часто були об'єктом як наукової критики, так і сатиричних вправ. Давній опонент В.Леніна С.Семковський (С.Бронштейн), який викладав у 20-х рр. у вишах України, вважав, що слід розрізняти два поняття: «українізуватися» і «українізувати» (україніфікувати). Перше означає тривалий історичний процес культурного пробудження українських мас, здатний справити природний асиміляційний вплив на економічні і соціальні процеси, привести до реукраїнізації міст. Друге стосується штучного здійснення цього процесу державно-примусовими заходами. Семковський вважав, що компартія може вдаватися і до активної примусової українізації, тією мірою, якою остання продиктована політичними завданнями революції. Але така примусова українізація повинна мати певні межі, які партія має теоретично обґрунтувати і не переступати їх, – «інакше примусова українізація стане шкідливою утопією»²⁷.

²⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С.242–243.

²⁶ Четвёртое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9–12 июня 1923 г.: Стенографический отчёт. – Москва, 1923. – С.212–232.

²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2253. – Арк.20–25.

Чому ж правляча партiя СРСР вдалася до реформи, яка не лише явно суперечила її централiзованiй структурi й унiтаристському курсу, а й неминуче мала викликати неоднозначну реакцiю в суспiльствi? Вiдповiдь на це запитання слiд шукати в екстремальнiй, гостро кризовiй ситуацiї, в якiй вона змушена була дiяти пiсля закинчення громадянської вiйни. Зiткнувшись iз девальвацiєю революцiйних методiв боротьби i падiнням престижу iнтернацiональних цiнностей, РКП(б) мусила вiддавати перевагу реформiстським методам. В ряду реформ – економiчної, кредитно-фiнансової, вiйськової – мала знайти своє мiсце i нацiональна реформа. До того ж правляча партiя не могла не зважати на вимушений федералiзм у державному устрої, який було зафiксовано пiд час створення Союзу РСР.

Для України необхiднiсть змiн була зумовлена ще й тим, що внаслiдок постiйного «кадрового голоду» партiйнiй, радянськiй, господарськiй апарат республiки поповнювався «назначенцями», надiсланими центром. Це створювало небезпечну ситуацiю, коли керiвники не розумiли мови народу, яким управляли, були надто слабо обiзнанi з мiсцевими звичаями. Не варто забувати й те, що, оскiльки українськi землi протягом вiкiв були подiленi мiж кiлькама державами, «українськiй фактор» був вагомим чинником мiжнародної полiтики. В умовах, коли пiсля Першої свiтової вiйни значна частина українцiв потрапили пiд владу Польщi, Румунiї, Чехословаччини i бiльшою або меншою мiрою зазнавали там нацiональних утискiв, полiтика нацiонального вiдродження мала стати своєрiдною вивiскою, рекламою радянського ладу. Взявши курс на коренiзацiю, керiвництво Союзу РСР сподiвалося продемонструвати цiлковиту протилежнiсть своєї полiтичної лiнii великодержавнiй, iмперськiй полiтицi царської Росiї i водночас перекласти вiдповiдальнiсть на ймовiрнi невдачi на плечi республiканських урядiв.

Термiн «нацiональна реформа» точнiше, нiж поняття «полiтика коренiзацiї», передає суть започаткованого XII з'їздом партiї повороту в нацiональному питаннi. Проте, хоч i введений в обiг ще у 90-х рр., вiн слабо приживається в українознавствi. Причина, очевидно, полягає у певнiй iнертностi мислення, зацикленостi на поняттях i категорiях, якi утвердилися в 20-х рр. Тим часом практика незалежної України показала, наскiльки гострими в полiтичному планi можуть бути iсторичнi паралелi й термiнологiчнi запозичення. Спроби «осучаснення» термiна «українiзацiя» обернулися на сходi i пiвднi України, особливо в Криму, посиленням антиукраїнських настроїв, аж до вiдвертих сепаратистських проявiв.

Саме тому важливо всебiчно аналізувати досвiд українiзацiї 20–30-х рр., дослiджувати як її внесок у змiцнення полiтичної i культурної суверенностi України, так i допущенi пiд час цiєї кампанii огрiхи i прорахунки. Не можна, як це подекуди робиться, абсолютизувати здобутки українiзацiї, не помічаючи неоднозначного ставлення до неї в тогочасному суспiльствi, вiдмахнутися вiд аналізу неминучих в умовах гострого iдейного протиборства помилок, крайнощiв, беззмiстовних декларацiй, запеклих суперечок. Досвiд коренiзацiї далеко не в усьому позитивний, особливо враховуючи той трагiчний пiдтекст, якого надавала йому доба сталiнiзму. Проте немає, на наш погляд, пiдстав бачити в цьому процесi щось на зразок заздалегiдь спланованого ошуканства, а то й провокацiї. Практика здiйснення українiзацiї висвітлила трагiчнi у своїй основi колiзii постреволюцiйної доби, якi впливали з розгубленостi правлячої партiї, малоефективних пошукiв компромiсу мiж централiзмом i федералiзмом. Вона розвiяла iлюзii про можливiсть розв'язання мало не всiх, у тому числi й найскладнiших, проблем шляхом директивного втручання. Але вона продемонструвала також великi резерви i можливостi цiлеспрямованого впливу на духовну сферу з метою пробудження нацiональної самосвiдомостi – навіть у тих складних випадках,

коли рідна мова виявилася втраченою вже в кількох поколіннях. Те, що новий курс передбачав підготовку національних кадрів, часткове запровадження національного адміністративно-територіального районування, розширення видавничої і культурно-освітньої діяльності багатьма мовами, дало потужний поштовх розвитку національної самосвідомості народу.

Проте робота в напрямі коренізації не могла не вступити у суперечність з уніфікаторською за своєю суттю політичною доктриною, якою керувалася комуністична партія. Після смерті В.Леніна особливо виразно проявилось нехтування керівництвом РКП(б) тими принципами національної політики, які були декларовані більшовиками під час завоювання політичної влади. Інтернаціоналістські гасла лише маскували великодержавний шовінізм, з якого виходила у своїй внутрішній політиці партійно-радянська бюрократична верхівка.

Драматизм процесу українізації зумовлювався тим, що партійний і державний апарат, з одного боку, і національна інтелігенція, з другого, підходили до неї по-різному. Якщо представники української науки, літератури, мистецтва вбачали в ній насамперед засіб подолання провінційності, «меншовартості» української культури, піднесення національної свідомості, то владні структури розглядали курс на коренізацію як інструмент зміцнення позицій правлячої партії. Командно-адміністративна система, що утвердилася у другій половині 20-х рр., спочатку перетворила політику коренізації на декларативне гасло, а потім оголосила справжню війну всьому тому, що мало національне забарвлення. Тотальне одержавлення всіх сфер суспільного життя призвело до швидкого зростання бюрократичного прошарку, байдужого до національних інтересів і цінностей. Досвід 20–30-х рр. показав, що бюрократія не може не ставити відомчі інтереси вище за національні. Обстановка сталінізму наклала трагічний відбиток на всі спроби демократичних, прогресивних сил піднести рівень духовності суспільства, забезпечити розвиток державності у формах, які відповідали б національним особливостям республік.

Все це стало причиною короткочасності й недостатньої глибини тих перетворень, які проводилися в рамках національної реформи. «Український ренесанс» був приречений не лише з огляду на сталінську централізаторську, уніфікаційну політику, а й тому, що втіленню нового курсу чинили опір русифікований партійний і державний апарат, значна частина господарських керівників, правоохоронні органи. В умовах постійних пошуків «класових ворогів», «шкідників» тощо на людей, що активно займалися українізацією, легко було навісити ярлик «чужих елементів», «буржуазних націоналістів». Переважна більшість з них стали жертвами репресій і були фізично знищені.

Майже непроясненим з погляду як мети й мотивацій, так і кінцевих результатів, залишається співвідношення формул «коренізація» («націоналізація») та «українізація». Чого, власне, хотіли досягти, зокрема в освітньо-мовній сфері, ініціатори національної реформи у поліетнічній країні з високим рівнем компактного розселення меншин? Недвозначно висловлюючись за рідну мову навчання у початковій і середній школі, М.Скрипник не міг не розуміти, що це поняття у німецьких, болгарських, грецьких колоніях істотно девальвоване асиміляційними процесами. Більше того, місцеві говірки волинських німців та менонітів чи, приміром, греків-еллінів та греків-татар різнилися між собою настільки, що їх носії не завжди розуміли одні одних. Суржикізація на російській основі віддалила їх і від мов «країн походження» – майже до повної втрати навичок володіння ними. Отже, чого домагалися партійні функціонери: щоб діти в цих регіонах опанували українську чи щоб вони вивчили вже малознайому їм мову своїх предків? Чи можна в останньому разі було розраховувати

на хоча б частковий успiх в умовах гострої нестачi кадрiв вчителiв, повної вiдсутностi пiдручникiв, словникiв i т. д. Адже якщо українська мова була вже бiльш-менш унормована й усталена у словникарствi, то мова грецьких колонiстiв являла собою сумiш понад 70 грецьких та малоазiйських говiрок, i жодних спроб її впорядкування в радянськi часи здiйснено не було.

Можна поставити питання й ширше – чи не входили в суперечнiсть навiть на теоретичному (а ще бiльшою мiрою на практичному) рiвнi формули «коренiзацiї» та «українiзацiї»? Усталене в лiтературi твердження про те, що в Україні полiтика коренiзацiї набула форми українiзацiї, явно розходиться з практикою культурно-мовного спрямування культурно-освiтнiх процесiв у районах компактного проживання етнiчних меншин, аж до запровадження нових алфавiтiв. Кому було вигiдно пiдняти на рiвень державної полiтики орієнтацiю на суржикiзованi говiрки? I чи можна було в умовах наявного розмiття мовних орієнтацiї сподiватися бодай на якийсь консолiдацiйний ефект вiд такої полiтики? Адже, як слушно констатує Л.Якубова, «кожна етнiчна громада була розмежована на декiлька ворогуючих таборiв, що обстоювали взаємовиключнi напрямки етнокультурного розвитку»²⁸.

Иррацiональнiсть полiтики правлячої партiї у мовно-культурнiй сферi очевидна, але запопадливих виконавцiв їй не бракувало. Пояснювати це можна по-рiзному: непрофесiоналiзмом на мiсцевому рiвнi, прихованим саботажем, звичкою до iмiтацiї, елементарним недбалiством. Заданi згори темпи полiтики коренiзацiї, як i атмосфера загального стеження, виключали можливiсть i широких дискусiй на цi теми, i цiлеспрямованої роботи з реформування освiтньої практики. Однак про наявнi перекоси у проведеннi полiтики коренiзацiї громадськостi було вiдомо. Примiром, у доповiдних записках Кабiнету нацiональних меншин при Етнографiчнiй комiсiї ВУАН iшлося про те, що у грецьких школах викладання велося на лiтературному афiнському дiалектi новогрецької мови, опанувати яку дiтям було важко. Доволi прямолiнійно у цьому контекстi ставилося питання про небезпеку для виживання етносiв, зумовлену посиленням державним впливом на процеси мовного обмiну. У середовищi єврейських громад виразно вiдчувався опiр базуванню єврейської освiти на побутовiй мовi їдиш, як i взагалi поверненню уже зросійщеного єврейства в лоно нацiональної культури. Аналогiчнi процеси вiдбувалися i у зв'язку з проблемою «молдаванiзацiї шкiл», яку влада фактично скеровувала на шлях румунiзацiї. Розрахунки правлячої партiї на майже миттєвий ефект українiзацiї також навряд чи мали рацiональне пiдґрунтя. Якщо йшлося про пiдвищення ефективностi влади на мiсцях, то цьому аж нiяк не могли сприяти апаратнi «чистки» й перестановки; очевидно, що керувати таким складним в етнiчному планi мiстом, як тогочасна Одеса, було б значно легше без постiйних пошукiв явних i прихованих «ворогiв українiзацiї».

Але так уже була влаштована радянська система, що iдеологiчнi завдання постiйно виступали як прiоритетнi вiдносно завдань полiтичної модернiзацiї. Риторичi «свiткової революцiї» i майбутнього «злиття нацiй» пiдпорядковувалися навiть тi полiтичнi кроки, якi стосувалися найближчої перспективи. За початковими розрахунками на українiзацiю було вiдведено всього рiк. Сталiн, проте, вважав, що iдея «злиття нацiй» i, вiдповiдно, мов має реалiзуватися поетапно аж до перемоги соцiалiзму у свiтовому масштабi, i першим етапом має стати саме розквiт нацiй i нацiональних культур. Звiдси й запропонована ним перiодизацiя полiтики в нацiональному питаннi: на першому етапi розвиток мов i культур гноблених нацiй, на другому – перехiд до спiльної мiжнацiональної мови, i на третьому (пiсля перемоги соцiалiзму

²⁸ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) – К., 2010. – С.217.

у світовому масштабі) – злиття націй та єдина світова мова²⁹. Ейфорія від значною мірою віртуальних «успіхів соціалістичного будівництва» в радянському суспільстві була такою, що ця відверта утопія тиражувалася у сотнях наукових праць ще майже пів століття після того, як ілюзії щодо «світової революції» зникли безслідно.

2. *Конфліктологічний ракурс* слабо використовують в аналізі національної реформи. Тим часом навіть у перенасичений конфліктами історії України період 20–30-х рр. вирізняється перманентним зіткненням ментальностей, гострими соціальними й етнічними суперечностями. Етнополітичний за формою, латентний конфлікт влади й соціуму був за змістом цивілізаційним. Радянська модель національної політики була розрахована на всеохопний контроль центру, з одного боку, і слухняність владних структур на республіканському рівні, з іншого. Найменше порушення цієї рівноваги супроводжувалося репресіями – іншого шляху регулювання суспільних відносин у квазіфедеративній системі не було. Особливість України полягала в тому, що за успадкованою з часів громадянської війни традицією репресії тут відбувалися не лише в руслі «загальнонародної» боротьби з «троцькістами, диверсантами, шпигунами», а й під кривавим прапором «боротьби з націоналізмом».

Небачений розмах репресій проти національно налаштованої інтелігенції, у тому числі й тієї, яка з'явилася на політичному подіумі в часи декларованої владою коренізації, стимулює дослідницькі спроби представлення українізації як ширми, що маскувала широко застосовувані інструменти розколу українського суспільства. Як вважає Г.Єфіменко, завданням коренізації на території України у кадрових питаннях була не «українізація», а «більшовизація», а мета компартійної політики полягала у боротьбі з т. зв. «місцевим націоналізмом»³⁰. Правильний у своїй основі, цей висновок все ж є дещо спрощеним. На наш погляд, продуктивнішим як конфліктологічна пояснювальна модель може бути концепт зіткнення модерності з архаїкою. Модернізм початку ХХ ст., доводять Я.Калакура, О.Рафальський та М.Юрій, не сформував цілісну систему світорозуміння на зразок позитивістсько-матеріалістичних світоглядних схем ХІХ ст., породивши складний комплекс особливого світосприйняття на основі понять раси, народу, землі, крові тощо. Експлікації модернізму виражалися у теоріях боротьби, революції, жертвності, творчого вибуху. Протиставлений теоріям організованого суспільства соціальний анархізм проростав у сферу моральності й духовності поряд з культом «нової людини», волі, сили, насильства. Але оскільки індустріальна модернізація в Україні фактично зупинилася на стадії передмодернізації, її поступ наштотхнувся на зустрічну хвилю спровокованої катаклізмами початку століття кризи архаїчно-аграрного українського суспільства. На цьому тлі дискурс модернізму розвивався як антитеза до дискурсу «народолюбства». Те, що іменувалося перемогою соціалістичної революції, насправді було перемогою «соціальної архаїки». Попри наявність деяких ознак модернізації, політика більшовицької партії також була суб'єктом архаїки, формою примітивізації суспільства, створення сакралізованої політичної культури. Відповідальність у таких умовах діяла тільки в одному напрямі – знизу вгору. Архаїка провокувала агресивність, соціальні війни у формі класової боротьби, кампанії проти «відкритих і замаскованих ворогів народу», «націоналістів і відщепенців», які обернулися десятками мільйонів жертв. «Архаїкою були інструменталізовані й повернені проти модерну механізми суспільної інтеграції». Звідси – синтез раціоналізму й ірраціоналізму, що ставив суть утопічного мислення 1930-х рр.³¹

²⁹ Див. докл.: Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С.212–216.

³⁰ Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938) // Український історичний журнал. – 2000. – №5. – С.4–8.

³¹ Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – К., 2015. – С.312–366.

У свiтлi таких сучасних пiдходiв не надто продуктивними видаються численнi дискусiї на тему «українiзацiя – полiтичне ошуканство чи провокацiя?». Поставлене у таку площину Я.Дашкевичем ще у 80-х рр. питання знайшло багато охочих шукати компромiси й палiативи – С.Цвiлюк, примiром, розглядає українiзацiю як «сплановану й здiйснену полiтичну акцiю», яка «якщо й не була провокативною», то стала саме такою за своїми наслiдками³². Рацiональне зерно у таких пiдходах, зрозумiло, є, але продуктивнiше вбачати у більшовицькiй стратегiї й тактицi не задалегiдь сплановане ошуканство чи свiдому провокацiю, а вимушену затиснутiсть «вождiв», якi обрали хибний полiтичний курс i далеко не досконалу модель нацiєбудiвництва, у лещатах «дволикого Януса». Полiтизацiя етнiчностi, що лежала в основi більшовицькiй нацiональнiй полiтики, зiграла з компартiєю злий жарт, спочатку змушуючи її вкладати у поняття «соцiалiстичного гуманiзму» знищення незгодних, а потiм i зумовивши вiдхiд сконструйованого нею режиму у полiтичне небуття³³.

3. *Ситуацiйний ракурс*. Вiдповiдь на третє порушене у цiй статтi питання: чому перiод «полiтики коренiзацiї» виявився таким коротким, варто шукати у рамках фрактального пiдходу. У синергетицi, а останнiм часом також у полiтологiї, поняттям «фрактал» (вiд лат. «fractus» – «подрiбнений») позначають властивiсть частин вiдтворювати матрицю цiлiсностi, до якої належать, iз певним коефiцiєнтом подiбностi. Потрапляючи у фрактальний простiр, людина чи соцiум дiють неусвiдомлено чи автоматично вiдповiдно до закладених у цьому просторi смислiв. Про «фрактальний дуалiзм» говорять у тому разi, якщо хаос чи дезорiєнтацiю створюють рiзноспрямованi впливи цивiлiзацiйних домiнант чи гостро конкуруючих центрiв.

Показовим прикладом переходу латентних протестних настроiв у республiках у русло вiдкритого декларування економiчно обґрунтованих вимог може слугувати лист, надiсланий до президiї XII Всеукраїнського з'їзду рад 1931 р. обраними делегатами цього з'їзду, а також запрошеними до участi в ньому робiтниками харкiвських заводiв. Автори листа, який за полемiчною тональнiстю наближався до адресованого владi ультиматуму, виявили непогану обiзнанiсть iз суттю проблем, з якими зiткнулася Україна на дев'ятому році перебування у складi СРСР, i з напрямом тодiшнiх полiтичних дискурсiв на тему українськiй радянськiй державностi. Як могли уряд i партiя допустити, гнiвно запитували вони, щоб управлiння господарством УСРР та iнших союзних республiк потрапило до рук такого дикого за своїм бюрократизмом i насиченiстю шкiдливими елементами апарату союзних наркоматiв? Чому немає належного паритету в союзнiй Радi нацiональностей? Чому вiд сесiї до сесiї переноситься розгляд питань про бюджетнi права республiк? Чому обсяги промислового будiвництва в Україні iстотно вiдстають вiд росiйських, а формула «просити союзний уряд» нагадує вiдносини «Малоросiйськiй колегiї» з царським урядом? I головне: чи має компартiя України та її уряд розвивати республiку, сприяючи її економiчнiй, полiтичнiй i культурнiй консолiдацiї, в державу, «чи, навпаки, вже нинi вiдбувається заперечення цiєї державностi»?

Особливий акцент у листi-зверненнi зроблено на обмеженостi нацiональнiй полiтики, не наповненої, на думку авторiв, державним змiстом. Питання мови, школи, культури розв'язують у лiберальному дусi, наївно, по-культурницьки, життєвi iнтереси нацменшин iгнорують. Фрази про iнтернацiоналiзм, сувереннiсть, незалежнiсть не пiдкрiплюються реальними справами. В апаратах ЦК КП(б)У та ВУЦВК багато

³² Цвiлюк С.А. Українiзацiя України: Тернистий шлях нацiонально-культурного вiдродження доби соцiалiзму. – Одеса, 2004. – С.26.

³³ Кумичицький С. Український Голодомор в контекстi полiтики Кремля початку 1930-х рр. – К., 2013. – С.26–27, 193–194.

осіб, які під час революції «підсіли на більшовицький віз» і їдуть на ньому, маскуючи криком «за генеральну лінію» небажання просувати українські кадри. Вражає насамперед гнівний тон листа і усвідомлення загрози «хоча б якійсь суверенності» союзних республік через «натиск великодержавного шовінізму, бюрократизму і ворожої великодержавної стихії». Поставлені українській владі 22 аргументованих запитання являли собою присуд системі, яка «знищила цвіт нашого робітництва і селянства», «звела селян-незаможників і середняків до стану босих, голих, голодних, принижених, притуплених, загнаних, пограбованих» навіть більшою мірою, ніж це було за царських часів. Грізним попередженням звучав рефрен цього, за відчуттям самих дописувачів, документа державної ваги: «М'язами українських робітників і селян будеться Росія. Україна занепадає».

Починаючи з 1997 р. цей лист-звернення неодноразово потрапляв у поле зору вітчизняних дослідників, але, здається, його антиросійський пафос не привертав досі належної уваги. Формально адресований «своїй» владі, він своїм вістрям був спрямований проти «московського апарату». Заклик до республіканської влади «організацію й управління господарством взяти в свої руки» означав, і про це також було прямо заявлено, що з «такою експлуатацією робітничий клас і бідняцько-середняцькі верстви села довго миритися не будуть». Їхнє обурення викликала, зокрема, практика призначення на вищі державні посади переважно росіян, тоді як українці перебували на других ролях. Завдання побудови української радянської державності залишалися невирішеними, «всіма справами заправляє московський апарат». В армії, в системі ДПУ домінують неукраїнські елементи; українізацію там навіть не вважають справжньою політикою партії.

Зроблені авторами листа висновки мали не просто насторожити і Кремль, і українські владні структури, змусивши їх всерйоз замислитися над власними перспективами. Адже сигнал був недвозначний: «Порушуються найелементарніші правила хоча б якоїсь суверенності, якщо вона коли й була у нас». «Російський дух», антиукраїнський за змістом, дописувачі побачили навіть у висловлюваннях Сталіна, і за цим пролунала вже пряма рекомендація: «Російський шовінізм потрібно так скрутити, щоб йому нічим було дихати, а з українським ми також впораємося»³⁴. Не обмежуючись абстрактними вимогами «здорової національної політики», автори вимагали послідовного дотримання принципів диктатури пролетаріату з тим, щоб життям УСРР керували уряд, партія і робітничий клас України. При цьому натяк на «окремих російських колонізаторів, нехай і комуністів» свідчив про їхню обізнаність з економічною теорією М.Волобуєва. Власне, для багатьох в Україні не був секретом факт, підтверджений пізніше І.Лисяком-Рудницьким, що стаття Волобуєва – «продукт колективного авторства (партійна опозиція на чолі з Шумським)»³⁵. Є досить підстав говорити про причетність до її написання віце-президента ВУАН академіка К.Воблого, який у своєму виступі в Київському будинку вчених у січні 1928 р. висловив чимало думок, співзвучних тим, які було викладено у статті Волобуєва³⁶.

Показово, що автори листа цілком свідомі як державної ваги підготовленого ними документа, так і його відповідності сподіванням українського народу. «Населення виросло, і воно вже говорить не про буденні речі, а про ДЕРЖАВУ». Питання «куди ми йдемо і як йдемо» залишається відкритим. І йдеться не лише

³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.4171. – Арк.10–21. Опубл.: *Граф'як М.* Вони по-своєму боролися за Україну // *Сучасність*. – 1997. – №10. – С.106–110; Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.420–426.

³⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т.1. – К., 1994. – С.168.

³⁶ *Галубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С.398.

про статус УСРР, а й про «справу всього Союзу». Україна має стати справжньою суверенною республікою в Союзі, а не мати вигляд культурно-національної автономії.

Отже, кожен, хто вмів читати (у тому числі поміж рядків), не міг не побачити у цьому зверненні розхитування ключових підвалин, що становили фундамент радянської федерації. «Українізаційні» сюжети у ньому також наявні (на них і звертають найчастіше увагу дослідники), але їх, очевидно, свідомо введено в контекст кадрової політики у правоохоронних органах та армії, зокрема домінування в них «неукраїнських елементів». Однак головне тут – акцент на неприпустимості породжуваної у такий спосіб «недовіри до українських робітників і селян. За якими принципами диктатури пролетаріату це так створено?». Увінчує всю цю конструкцію виписана заголовними літерами вимога «здорової політики в справі будівництва української радянської держави, її господарства, культури, політики».

Навіть один цей приклад свідчить: за такого ставлення до політики коренізації з боку елітних верств найвпливовішої з національних республік правляча партія вже не могла продовжувати затягну нею гру в «суверенність». Процеси українізації явно вивірвалися поза межі відведених їй компартією вузьких рамок, вливалися в русло «національної трансформації» (М.Хвильовий). На думку американського дослідника політики українізації Г.Лібера, найголовнішим «гордієвим вузлом» у ній виявилось завдання «примирити українізацію і ідею гегемонії пролетаріату». Мінлива суміш, що виникла внаслідок швидкого розвитку процесів урбанізації та українізації, вважає він, привела до непередбачених наслідків: появи енергійної місцевої еліти, яка наполягала на українському радянському, а не всесоюзному суверенітеті. По суті, це ставило під загрозу головну мету центру, що полягала в тотальній монополії на владу. Реакцію центру Лібер визначає так: він став на шлях гіперцентралізації, соціального консерватизму, русифікації і антисемітизму. «Такими були якорі для нового сталінського порядку»³⁷.

Зіткнувшись зі справжнім «вотумом недовіри» своїй політиці, яка, як стверджувалося, межувала з недовірою до українських робітників і селян, правляча партія спочатку зреагувала на такі настрої окремими змінами у кадровій політиці і посиленням риторики на тему «відставання в галузі нацкультбудівництва», «незадовільного стану українізації апарату», необхідності запровадження «державних курсів українознавства». Г.Єфіменко пояснює цей крок тим, що в умовах незавершеної колективізації «вище компартійне керівництво не наважувалося на рішучу боротьбу проти місцевого націонал-комунізму». Адже існував реальний ризик спільного виступу прихильників української державності та селян проти Москви. Натомість було реалізовано досить-таки прозорий мефістофельський задум – звинуватити у зриві хлібозаготівельної кампанії 1932 р. регіональну еліту, нібито засмічену агентами польсько-петлюрівського підпілля, і в такий спосіб роз'єднати два протестні потоки. У передовиці газети «Правда» від 10 березня 1933 р. вже прямо йшлося про те, що в Україні внаслідок недооцінювання нерозривного зв'язку національного питання з селянським сталося значне послаблення боротьби проти ухилів у національному питанні, а також звуження права нацменшин на користування рідною мовою. Ідею українізації поза межами УСРР, яку висловлювали «окремі керівні українські працівники», було названо «шовіністичною». Це вже був прямий натяк на Скрипника³⁸.

³⁷ *Liber G. Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR: 1923–1934.* – Cambridge, 1992. – P.122, 140, 152.

³⁸ *Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938).* – С.8–9.

Відчувши реальну загрозу для влади, підкріплену безліччю обурених листів і дедалі масовішими протестними виступами, Сталін уже не міг діяти в напрямі підтримки національних кадрів, обраному 1923 р. За С.Кульчицьким, він мусив не лише відмовитися від обраного курсу в національній політиці, а й ліквідувати ті наслідки кампанії коренізації, які вилилися в процес національного відродження³⁹. Але доки Скрипник залишався на керівних посадах в українському уряді, Сталін не наважувався на лобовий удар. І навіть після того, як безперервним цькуванням Скрипника було доведено до самогубства, українізацію було визнано небезпечною і відкрито засуджено лише в місцевостях поза межами УСРР. Розгорнувши безпрецедентний за масштабами наступ на «буржуазний націоналізм» і «український фашизм», Кремль волів і надалі зберігати у своїй риториці гасла «більшовицької українізації». Фактично політику українізації так і не було скасовано чи дезавуйовано.

Нові акценти в дослідженні політики українізації мають нарешті зрушити з місця проблему розмежування апаратної українізації «згори» і руху за реальну українську державність «знизу». Термін «національна реформа» на означення першої видається цілком прийнятним, особливо якщо його вдасться адекватно вписати в систему модернізаційних заходів нової економічної політики. Щодо реалізації національних устремлінь поборників реального суверенітету УСРР, то їх, на наш погляд, доречно розглядати під кутом зору «революційного пробудження» і позначати формулою руху в напрямі «націонал-суверенності». Від ступеня обрусіння тих чи інших верств населення України та їхньої лояльності до більшовицького режиму залежало, по який бік барикад вони опинилися. Однак сам факт існування таких барикад, породжених сприйняттям чи несприйняттям повороту в національній політиці правлячої партії, зумовлює необхідність переходу від прямолінійного застосування терміна «українізація» до окреслення двох різноспрямованих потоків у націєбудівництві. Старанно виховувана владою більшовицька ментальність наражалася на стихійний спротив традиційної народної ментальності, їхня гостра конкуренція і визначила через багато років долю радянського режиму.

REFERENCES

1. Borisenok, Ye.Yu. (2020). O ponyatii "ukrainizatsiya". *Slavyanovedeniye*, 1, 3–15. Moskva. [in Russian].
2. Gefter, M. (1989). Ot anti-Stalina k ne-Stalinu: neprojdennyj put. *Osmyslit kult Stalina*. Moskva. [in Russian].
3. Holubenko, P. (1993). *Ukraina i Rosiia u svitli kulturnukh vzaiemyn*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kalakura, Ya., Rafalskyi, O., Yurii, M. (2015). *Ukrainska kultura: tsyvilizatsiyni vymir*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kulchytskyi, S. (2011). Pershopochatky radianskoï ukrainizatsii. *Svitobliad*, 4, 66–73. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk*, 2. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kulchytskyi, S. (2013). *Ukrainskyi Holodomor v konteksti polityky Kremlia pochatku 1930-kh rr*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Liber, G. (1992). *Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR: 1923–1934*. Cambridge.
9. Tsviliuk, S.A. (2004). *Ukrainizatstia Ukrainy: Terymystyi sbliakb natsionalno-kulturnoho vidrodzhennia doby sotsializmu*. Odesa. [in Ukrainian].
10. Yefimenko, H.H. (2000). Natsionalni aspekty u formuvanni kompartiino-radianskoho aparatu v URSR (1932–1938). *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 5, 3–17. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Yefimenko, H.H. (2009). Bilshovytskyi tsentr i radianska Ukraina: ekonomichni aspekty natsionalnoi polityky Kremlia u 1917–1925 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 2, 96–109. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Yefimenko, H.H. (2014). Istoriia stvorennia ta avtentychnyi zmist "voienno-politychnoho soiuzu" mizh USRR ta RSFR (berezen – cherven 1919 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 1, 120–145. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Zubalii, O., Riashchenko, D. (1998). Osvitnii rukh v Ukraini u dobu natsionalno-derzhavnoho vidrodzhennia (1917–1920 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 3, 12–23. Kyiv. [in Ukrainian].

³⁹ Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. – К., 2013. – С.94.

Yaroslava Vermenych

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Head of the Department of Regional History of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

“Sovietization” or “Nationalization”: Once Again About the Essence of the Corenization Policy in the 1920s – Early 1930s

Abstract. The purpose of the article is to find an answer to the question of why the democratic revolution, which culminated in the overthrow of the autocracy, equally showed the potential to renew the rhythms of public life and the truly devastating destruction of democracy? And more broadly, why do modernization ideas, even in times of revolutionary shift, yield to the reincarnation of the archaic in its most primitive, “barbaric” forms? **Scientific approaches.** The research uses methodological developments of intellectual history as a space for understanding the range of ideological influences on social development, scientific design and forecasting modeling are also involved. It is symptomatic that the ideology of nation-building and national self-determination, tested by the experience of dozens of countries on all continents, has become the object of increased attention of intellectual history. **Scientific novelty.** Both terms – corenization and ukrainization – do not fully reflect the scale and nature of the turn in national policy, which is associated with the restoration of the priority of national values and traditions. It is reasonable to agree with the scholars who believe that the terms “national reform” or “national-cultural reform” could more accurately define its nature. The novelty of the author’s approaches is seen primarily in the disclosure of the possibilities of discursive (unconventional) analysis of identities as conscious constructs. **The main conclusion of the author.** Only an in-depth study of the experience of state and legal regulation of linguistic and cultural processes can give a reasonable answer regarding the legitimacy of the use of the terms “ukrainization”, “corenization”, “national reform”. Only a balanced assessment of it will help to define what in this experience is acceptable for use in the context of the formation of an independent Ukrainian state. Understanding from a new perspective the causes, motivations, and consequences of the turning point in national policy made by the ruling party in the 1920s, which is established in historiography as the “policy of corenization”, gives the author reason to consider unproductive the merging of two different processes – national reform “from above” and the national rights movement “from below”.

Keywords: corenization, ukrainization, national reform, national policy, linguistic and cultural processes.